

PROFESINIO PASIRINKIMO TEORINIAI ASPEKTAI

B. POCIŪTĖ

Viena įdomiausių problemų nagrinėjant karjeros psichologiją yra atsakymas į klausimą, kodėl žmonės pasirinko tą, o ne kitą profesiją, kodėl Jūsų ar Jūsų draugų buvo tokie, o ne kitokie profesiniai ketinimai ir sprendimai.

Šio straipsnio tikslas – supažindinti su kai kuriais teoriniais profesinio pasirinkimo ir apsisprendimo modeliais. Teorijos ir praktikos santykis buvo, yra ir bus sudėtingas ir nevienareikšmis, tuo labiau kad psichologai praktikai dažnai linkę ignoruoti teorines idėjas. Visi sutinka, kad sprendžiant abstrakčias hipotetines problemas teorijos vaidmuo yra aiškus ir naudingas, tačiau spręsdami konkrečias kliento problemas konsultantai dažnai laikosi eklektinės pozicijos, dirba intuityviai ir mano, kad pasieks naudingų tikslų tik nuoširdžiai įsiklausydami į kliento išsakymus.

Pas mus tai ypatingai aktualu, nes neturime arba turime labai nedaug informacijos apie teorines profesinio pasirinkimo paradigmas, praktiškai nenaudojame adekvačių metodų ir procedūrų, taikomų profesinio konsultavimo. Taigi net klasikinis Franko Parsono profesinio pasirinkimo modelis, reikalaujantis atitikti asmenybei ir profesijai keliamus reikalavimus, yra sunkiai realizuojamas, nes reikia atlikti išsamius asmenybės ir profesijos tyrimus, o ką jau kalbėti apie empirinių duomenų interpretavimą vienos ar kitos teorijos šviesoje.

Profesinio pasirinkimo problemos nagrinėjamos įvairių kryptių atstovų, pavyzdžiui, psichodinaminės, bruožų ir faktorių, sociologinės ir kt. Straipsnyje aptarsime vystymosi ir socialinio mokymosi modelius profesiniame pasirinkime, kurie šiandien daro didžiulę įtaką ne tik profesinės psichologijos tyrimams, bet ir profesinio konsultavimo praktikai.

VYSTYMOŠI MODELIS PROFESINIAME PASIRINKIME

Ryškiausias šios krypties atstovas yra Donaldas Superis. Kaip teigia pats D. Superis, jo teoriją geriau vadinti "segmentine teorija, kuri laisvai apjungė grupę teorijų, nagrinėjančių specifinius profesinio vystymosi aspektus iš vystymosi, diferencinės, socialinės ir fenomenologinės psichologijos pozicijų (...)" [6; 194]. Pagrindas taip apjungti buvo "aš" koncepcija.

Tris svarbiausias idėjas D. Superis panaudojo savo profesinio elgesio plėtros teorijoje. Visų pirma Superis teigia, kad bet kuris žmogus turi potencialias galimybes sėkmei ir pasitenkinimui įvairiose profesinėse sferose ir kad žmonės skirtingai tinka profesijoms, nes jų interesai ir sugebėjimai labiau derinasi su vienomis profesijomis negu su kitomis.

Kita idėja remiasi "aš" samprata. D. Superis teigia, kad profesinis "aš" vaizdas formuojasi vaikui stebint ir identifikuojant save su suaugusiu, dirbančiu žmogumi.

Ir trečia idėja yra ta, kad individo metodai, veiklos stiliai, naudojami vienais gyvenimo etapais, bus labiau taikomi ir kitais gyvenimo etapais.

Remdamasis šiomis idėjomis, D. Superis aprašė profesinio elgesio modelius. Šiems modeliams daro įtaką bendro elgesio modelis, atpažįstamas ištyrus asmenybę. Šie modeliai yra daugelio psichologinių, fizinių, situacinių ir socialinių veiksmų rezultatas, pavyzdžiui, gali būti "stabilus profesinis modelis", kai individas pasirenka profesiją labai anksti ir šis pasirinkimas beveik nesikeičia. "Nestabilus profesinis modelis" individas bando įvairias profesijas, šių bandymų rezultatai determinuoja santykinį pasirinkimo pastovumą, bet šis yra greitai sugriaunamas. "Daugkartinių bandymų modelis", kai individas įgyja vieno stabilaus darbo įgūdžius, po to – kito ir t. t. Toks profesinis elgesys įvairiuose šiuose modeliuose kalba apie tai, kad skirtingi gyvenimo etapai kelia skirtingus profesinius uždavinius žmonėms. Ypatingas dėmesys, skiriamas jaunuolio profesiniam pasirinkimui, be abejo, yra labai reikšmingas individualybės gyvenimui. Deja, šis profesinis pasirinkimas yra tik vienas iš visų tų pasirinkimų, kuriuos tenka atlikti žmogui per visą savo gyvenimą. Remdamasis šiomis idėjomis, D. Superis suformulavo dešimt teiginių, kuriuos vėliau papildė dar dviem:

1. Žmonės skiriasi savo sugebėjimais, interesais, asmenybėmis.

2. Kiekvienas žmogus, remiantis šiomis charakteristikomis, yra tinkamas tam tikram skaičiui profesijų.

3. Kiekviena iš šių profesijų reikalauja tam tikro sugebėjimų, interesų ir asmenybės charakteristikų modelio, kuris turi būti pakankamai lankstus.

4. Profesinės pirmenybės ir profesinė kompetencija, situacijos, kuriose žmonės gyvena ir dirba, taip pat jų "aš" kinta priklausomai nuo laiko ir patirties, dėl to profesinis pasirinkimas ir pritaikymas tampa nepertraukiamu procesu.

5. Šis keitimosi procesas susideda iš serijos etapų (arba ciklų): augimo, tyrinėjimo, įvedimo, įtvirtinimo ir silpnėjimo. Šie etapai taip pat gali būti skirstomi: tyrinėjimo etapas į fantazijų, eksperimentinę ir realistinę fazes; įvedimo etapas į bandymų ir stabilumo fazes. Smulkesni ciklai pasireiškia pereinant iš vieno etapo į kitą.

6. Profesinių modelių prigimtis (pasiektas profesijos įgijimo lygis bei bandomojo ir stabilaus darbo trukmė, dažnumas, rezultatas) priklauso nuo tėvų socialinio ekonominio lygio, protinių sugebėjimų, asmenybės savybių ir aplinkybių, veikiančių individualybę.

7. Vadovavimas vystymuisi per šiuos etapus galimas, viena vertus, lavinant sugebėjimus ir interesus, o kita vertus, tiriant realybę ir vystant savąjį "aš".

8. Profesinės plėtros procesas iš esmės yra "aš" vystymosi ir realizavimo procesas, t. y. sintezės ir kompromisų procesas, kur "aš" yra įgimtų gabumų, fizinio sudėjimo, galimybės atlikti įvairius vaidmenis ir kaip šiuos vaidmenis vertina vyresnieji ir bendraamžiai sąveikos rezultatas.

9. Kompromisas tarp individualybės ir socialinių veiksmų, tarp "aš vaizdo" ir realybės yra vaidmenų atlikimas. Jie gali būti atliekami fantazuojant, konsultavimo metu, realioje veikloje, pavyzdžiui, klasėje, klube, įsidarbinant.

10. Pasitenkinimas darbu bei gyvenimu priklauso nuo to, kiek asmenybė adekvačiai realizuoja savo sugebėjimus, interesus, asmenybės bruožus ir vertybes.

11. Pasitenkinimo darbu laipsnis yra proporcingas žmonių sugebėjimo realizuoti savąjį "aš" laipsniui.

12. Daugumai žmonių profesija ir darbas yra svarbiausias dalykas jų gyvenime; kitiems tai yra periferinis, atsitiktinis, neegzistuojantis dalykas, o dar kitiems svarbiausia yra laisvalaikis, namai ir t. t. [6; 194–196].

Kaip jau buvo minėta, centrinė D. Superio teorijos idėja yra profesinio "aš" plėtra. Kaip teigia S. H. Osipovas [5], Superio "aš" sampratai įtakos

turėjo K. Rogerso, M. O. Carterio, E. S. Bordino ir kiti darbai, kuriuose teigiama, kad elgesys yra individualybės pastangų, įgyvendinant savo „aš“ aprašomas ir vertinamas mintis, atspindys. D. Superis stengėsi kaip galima tiksliau ir aiškiau apibrėžti sąvoką „aš“. Jis parodė, kaip formuojasi „aš“, pradedant pirminiais alkio, skausmo ir pan. jautimais, ryšių tarp pojūčių formavimusi, ir baigiant sudėtingomis, abstrakčiomis „aš“ sistemomis. Tarp daugybės „aš“ sistemų yra ir profesinis „aš“.

Diferenciacija ir identifikacija – du svarbūs procesai formuojant „aš“. Viena vertus, individas turi pripažinti save kaip atskirą, ypatingą individualybę, o kita vertus, individai plėtoja savo įvaizdžius apie save ir savo elgesį sutapatindami save su tos pačios lyties tėvais, pageidaujamas asmenybės savybes turinčiu asmeniu, priimta bendra elgesio norma ir pan. Įvairių vaidmenų atlikimas stimuliuoja identifikacijos procesą ir tai labai svarbu profesiniam asmenybės vystymuisi. Iš pradžių vaikai žaidžia tėvų profesijas, vėliau tikri ir įsivaizduojami vaidmenys atliekami paauglių pasaulio kontekste, dar vėliau profesinės sąjungos tampa individui referentine grupe įgyjant profesinius vaidmenis ir vertybes. Be abejo, daugeliu atvejų profesinis „aš“ vystosi žymiai sudėtingiau ir ne visuomet vaidmenų atlikimo patirtis, identifikacijos padariniai daro tiesioginę įtaką profesiniam apsisprendimui.

D. Superio manymu, profesinis vystymasis vyksta visą gyvenimą, prasižėda maždaug vaikystės viduryje ir tęsiasi visą suaugusio žmogaus gyvenimą. Šis vystymasis gali būti suskaidytas į įvairius etapus: augimo, tyrinėjimo, įvedimo, įtvirtinimo, silpnėjimo. Etapai turi chronologinius periodus: „augimas, arba vaikystė; tyrinėjimas, arba jaunystė; įvedimas, arba ankstyvasis subrendimas; įtvirtinimas, arba vidutinis amžius; silpnėjimas, arba senatvė“ [6; 200].

D. Superis savo teorinius principus pagrindė gausiais empiriniais tyrimais, kuriuose didelį dėmesį skyrė tokiems kintamiesiems: profesiniam pasirinkimui, profesinės informacijos specifiškumui ir jos panaudojimui; planavimui; profesinėms pirmenybėms, jų pastovumui; interesams; darbo patirčiai; norui dirbti; interesų ir profesinių pirmenybių suderinamumui; interesų ir fantazijų suderinamumui ir pan. Pagrindinė D. Superio tyrimų strategija yra pagrįsta „aš“ komponentų įvertinimu diferencijuojant asmenybes ir ieškant ryšių tarp šių komponentų ir karjeros modelių. D. Superio nuomone, jauni žmonės turi turėti neribotą laisvę renkantis profesijas ir

keičiant mokymo programas, tačiau šie jauni žmonės turėtų veikti racionaliai, t. y. turėtų lyginti įvairius duomenis apie save bei profesijas ir tuo remdamiesi daryti atitinkamus sprendimus. Be abejo, teigti, kad yra griežta priklausomybė tarp “aš” ir profesinio pasirinkimo, labai patrauklu ir paprasta, tačiau profesiniam pasirinkimui daro įtaką žymiai daugiau veiksnių, pavyzdžiui, socialinė ekonominė individo padėtis, šeimoje vyraujančios tendencijos, demografiniai ir etniniai barjerai, vyraujantys stereotipai apie įvairias profesijas, jų prestižą ir kt. Kaip teigia D. Brownas, tie dvylika D. Superio teiginių “turi būti išplėtoti, detalizuoti ir, be abejo, ateiityje bus sistemingiau atskleistas šios teorijos veiksmingumas” [1; 328]. Nepaisant to, D. Superio teorija yra labai įdomi, labai įvairūs ir naudingi yra jo ilgalaikių tyrimų duomenys apie tai, kaip nedirbantis vaikas transformuojasi į dirbantį suaugusį žmogų.

SOCIALINIO MOKYMOŠI MODELIS PROFESINIAME PASIRINKIME

Johnas Krumboltzas ir jo kolegos pritaikė A. Banduros socialinio mokymosi modelį renkantis profesijas. Ši koncepcija bando paaiškinti, kaip įgyjamos karjerai tinkamos profesinės pirmenybės, įgūdžiai ir mokėjimai, kaip išmokimas ir pasiskirstymas profesijose veikia ir keičia šias pirmenybes bei įgūdžius.

Pagrindinė šios teorijos sąvoka yra mokymosi sąvoka. Įvairi mokymosi patirtis leidžia žmonėms įprasminti savo veiklą, formuoti požiūrius apie save ir aplinką, įgyti įgūdžius ir mokėjimus užduočių ir problemų sprendimui. J. Krumboltzo teigimu, profesinio apsisprendimo socialinio mokymosi koncepcijoje yra svarbios dvi mokymosi rūšys: “instrumentinis mokymasis ir asociatyvinis mokymasis” [3; 162]. Žmonės išmoksta teikti pirmenybę veiklai, kurioje jie patyrė sėkmę arba kurioje jų veiksmi buvo apdovanoti, ir jų interesas veiklai gęsta, jeigu jiems nepasisėkė arba jie negavo apdovanojimų, arba už veiksmus toje veikloje jie buvo nubausti. Tai ir yra instrumentinio mokymosi patirtis. Asociatyvinio mokymosi patirtis sudaro galimybę pamatyti, kad įvairios profesijos ir veiklos yra susijusios su pozityviomis arba negatyviomis vertybėmis. Šis ryšys nebūtinai yra tvirtas ir vienaprasmiškas. Kai kurie iš šių ryšių yra labai prieštaringi, kai kurie – labai

sudėtingi, kad būtų paprastai įvertinami kaip geri arba blogi. Mokymosi patirtis nėra vienoda visiems individams. Individualybės mokymosi rezultatus interpretuoja labai įvairiai ir dėl to požiūriai apie save ir aplinką yra labai įvairūs.

Kaip teigia J. Krumboltzas, keturios veiksnių grupės daro įtaką žmonių sprendimams renkantis profesiją: genetinės predispozicijos; aplinkos sąlygos ir įvykiai; mokymosi patirtis, kognityvinės, emocinės ir atlikimo reakcijos bei įgūdžiai. Kiekvienas iš šių veiksnių atlieka tam tikrą bendro sprendimo priėmimo proceso renkantis profesiją vaidmenį.

Taigi, kaip jau buvo minėta, keturios grupės veiksnių daro įtaką sprendimams, renkantis profesijas:

- genetinės predispozicijos ir specialūs sugebėjimai. Tai paveldimos savybės, kurios apriboja mokymo ir profesines pirmenybes bei įgūdžius;
- aplinkos sąlygos ir įvykiai. Tai socialinės, kultūrinės, politinės, ekonominės, gamtinės sąlygos. Šie veiksniai yra asmenybės nekontroliuojami ir jų padariniai gali būti planuojami arba neplanuojami;
- mokymosi patirtis. Profesinės karjeros pirmenybių ir įgūdžių vystymasis, pasiskirstymas į tam tikrus darbus priklauso nuo buvusios individualybės mokymosi patirties. Kiekviena individualybė turi savo unikalią mokymosi istoriją, ir tai daro įtaką profesiniam pasirinkimui;
- užduoties atlikimo įgūdžiai. Specialiųjų sugebėjimų, mokymosi patirties, aplinkos įtakų sąveika lemia užduoties atlikimo įgūdžius. Veiksmo atlikimo standartai ir vertybės, darbo įpročiai, pažinimo procesai, emocinės reakcijos pasireiškia šiuose įgūdžiuose [4; 238–244].

Johno Krumboltzo nuomone, asmenybė nuolat stebi save ir vertina savo sėkmes ir nesėkmes, atsižvelgdama į savo standartus bei kitų žmonių nuostatas bei patirtį. Tačiau savistabos rezultatas yra apibendrinimai apie savo nuostatas ir įgūdžius, o tai savo ruožtu sąlygoja naujo mokymosi rezultatus. Be to, individai stebi aplinką, kurioje jie gyvena, ir taip pat apibendrina savo stebėjimų rezultatus, kad numatytų, kas įvyks ateityje ir kitomis aplinkybėmis. Šie stebėjimų rezultatai, kaip ir užduoties atlikimo įgūdžiai, yra svarbūs renkantis profesiją. Kaip nurodo J. Krumboltzas, profesiniam apsisprendimui yra svarbūs šie įgūdžiai ir mokėjimai: „mokėjimas realistiškai ir vykdomai apibrėžti sprendimo užduotį; mokėjimas analizuoti ir vertinti savistabos bei aplinkos stebėjimo rezultatus; mokėjimas numatyti kuo daugiau sprendimo alternatyvų; mokėjimas rinkti reikalingą informaciją apie

šias alternatyvas; mokėjimas daryti išvadas apie informacijos reikšmingumą ir svarbumą užduočiai; mokėjimas planuoti sprendimo padarinius ir kt.” [4; 250]. Šiuos profesijos pasirinkimo bei profesinio apsisprendimo mokėjimus ir įgūdžius lemia reikšminga mokymosi patirtis.

Johno Krumboltzo nuomone, pakankamai pagrįsti pasiūlymai gali būti teikiami šios teorijos pagrindu. Individai teiks pirmenybę tam tikroms profesijoms, jeigu:

- jie patyrė sėkmę spręsdami užduotis, kurias, jų nuomone, atlieka šių profesijų žmonės;
- jie stebėjo, kad vertingi elgesio modeliai buvo apdovanojami veikloje, kurią, jų nuomone, atlieka šių profesijų žmonės;
- reikšmingi draugai ar giminės pabrėžė šių profesijų privalumus arba jie stebėjo reikšmingus veiksmus ar girdėjo reikšmingus žodžius, susijusius su šia profesija [2; 19].

Ir priešingai, žmonės vengs tam tikrų profesijų, jeigu:

- jie patyrė nesėkmę spręsdami užduotis, panašias į tas, kurias, jų nuomone, atlieka šių profesijų žmonės;
- jie stebėjo, kad vertingi elgesio modeliai buvo nepastiprinti arba už juos individai buvo nubausti veikloje, kurią, jų nuomone, atlieka šių profesijų žmonės;
- reikšmingi draugai ar giminės pabrėžė šių profesijų trūkumus [2; 19].

Johnas Krumboltzas ir jo kolegos daug padarė taikydami Alberto Banduros socialinio išmokymo idėjas profesiniam pasirinkimui ir profesinio apsisprendimo procesui. D. Brown [1] nuomone, yra pastebimi kai kurie nukrypimai nuo A. Banduros teiginių, pavyzdžiui, J. Krumboltzas suteikė naują prasmę kai kurioms sąvokoms (savistabos apibendrinimas tampa pagrindine sąvoka, susijusia su saviveiksmiškumu, interesais ir t. t.) arba J. Krumboltzas labai išvystė įvairios mokymosi patirties įtaką sprendimo priėmimui, o tai A. Banduros idėjose yra daugiau numanoma, negu tiksliai apibrėžta ir pan. Tačiau nėra jokios abejonės, kad socialinio mokymosi teorija teikia plačias galimybes profesinio pasirinkimo proceso tyrimams, o konsultantus patraukia siūlomi metodai ir būdai, kaip padėti klientui priimti adekvacius profesinio pasirinkimo sprendimus.

Literatūra

1. Brown D. Summary, Comparison and Critique of Major Theories // Career Choice and Development: Applying Contemporary Theory to Practice / D. Brown, L. L. Brooks (Eds.), 1990.
2. Krumboltz D. Improving Career Development Theory from a Social Learning Perspective // Convergence in Career Development Theories / M. I. Savickas, R. W. Lent (Ed.), 1994.
3. Krumboltz D., Nichols C. V. Integrating the Social Learning Theory of Career Decision Making // Career Counselling: Contemporary Topics in Vocational Psychology / W. B. Walsh, S. H. Osipow (Ed.), 1990.
4. Mitchell L. D., Krumboltz J. D. Social Learning Approach to Career Decision Making: Krumboltz Theory // Career Choice and Development: Applying Contemporary Theory to Practice / D. Brown, L. L. Brooks (Eds.), 1990.
5. Osipow S. H. Theories of Career Development. Prentice-Hall, inc., Englewood Cliffs, New Jersey, 1973.
6. Super D. Career and Life Development // Career Choice and Development: Applying Contemporary Theory to Practice / D. Brown, L. L. Brooks (Eds.), 1990.

SOME THEORETICAL ASPECTS OF THE VOCATIONAL CHOICE

B. POCIŪTĖ

Summary

Professional interest in the process of how an individual selects an occupation is relatively new in Lithuania. The ever-increasing range of occupational alternatives and the accompanying uncertainties and confusion have created the need for professional assistance in selecting a career. The way in which assistance is provided will be influenced by the way which the assistant views the process. The goal in this article is to briefly survey Super's developmental self-concept theory of vocational behaviour and social learning approach to career decision-making – Krumboltz theory.